

Klasik Arap Edebiyatında Edebi Karşılaştırmalar

The Literary Comparisons In Classical Arabic Literature

İbrahim Şaban

Öz

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'da Villemain ve Ampère ile başlayan karşılaştırmalı edebiyat bilimi ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Arap ülkelerinin akademik çevrelerinde yayılmaya başlamıştır. Modern karşılaştırmalı edebiyat bilimi öncesinde de Arap edebiyatında edebi ürünler arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Her ne kadar bu karşılaştırmaların çoğu aynı dildeki ürünler arasında gerçekleşse de farklı dillerdeki ürünler arasında gerçekleştirilen karşılaştırmalara da rastlanmaktadır. Kaynaklarda modern döneme kadar edebi ürün karşılaştırmaları için “mufâdale”, “tabakât”, “muvâzene”, “vasâta”, “mukâyese”, “müsâvât”, “mukâbele” ve “mukârane” gibi terimler kullanılmıştır. Bunlardan “mufâdale”; Cähiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevi Dönemlerinde kullanılırken “tabakât”, “muvâzene” ve “vasâta” Abbasi Dönemi'nde genellikle aynı dildeki nadiren de farklı dillerdeki edebi ürün karşılaştırmalarını içeren eserler için kullanılmıştır. Modern dönemlere yaklaştığında karşımıza çıkan “mukâbele” terimi 19. yüzyılda; “mukârane” ise 20. yüzyılda genellikle farklı dillerdeki ürün karşılaştırmalarını içeren eserler için kullanılmıştır. Bu çalışmayla klasik Arap edebiyatında “mufâdale”, “tabakât”, “muvâzene” ve “vasâta” türünde ilk edebi ürün karşılaştırmalarının bir giriş mahiyetinde ele alınması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Arap edebiyatında ilk edebi karşılaştırmalar ne zaman başlamıştır, nasıl gelişme kaydetmiştir, farklı dillerdeki edebi ürünlerle karşılaştırma yapılmış mıdır, karşılaştırmalarda nelere dikkat edilmiştir gibi sorular cevaplanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Arap, karşılaştırma, edebiyat, klasik, öncü

Abstract

“Comparative literature” that started with Villemain and Ampère in the first quarter of the 19th century began to spread in the academic circles of Arab countries after the Second World War. However, comparisons were made between literary works in Arabic before modern comparative literature. Although most of these comparisons occur between products in the same language, there are also comparisons between products in different languages. Until the modern period, terms such as “mufâdala”, “tabaqat”, “muvâzana”, “vasâta”, “comparison”, “musâvât”, “mukâbele”, and “mukarane” were used for literary product comparisons. While “mufadala” was used for works that included comparisons of literary products generally in the same language and rarely in different languages in the Jahiliyya, Sadru'l-Islam, and Umayyad Periods, “tabaqat”, “muvâzana,” and “vasâta” were used for works in the Abbasid Period. The term “mukâbala” was used to refer to product comparisons in different languages in the 19th century, and “mukarane” was generally used for works in the 20th century. This study aimed to deal with the first literary product comparisons in classical Arabic literature in the form of “mufâdale”, “tabaqat”, “muvâzene,” and “vasâta” as an introduction. For this aim, this study will attempt to answer the questions of when the first literary comparisons in Arabic literature began, how they developed, whether they were compared with literary products in different languages, and what was considered in the comparisons.

Keywords

Arab, comparison, literature, classic, pioneer

* Sorumlu Yazar: İbrahim Şaban (Doç. Dr.), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: ibrahimsaban@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8691-5652

Atf: Şaban İbrahim. “Klasik Arap Edebiyatında Edebi Karşılaştırmalar.” *darulfunun ilahiyat* 33, 1 (2022): 93–113. <https://doi.org/10.26650/di.2022.33.1.1092957>

Extended Summary

“Comparative literature” that started with Villemain and Ampère in the first quarter of the 19th century, began to spread in the academic circles of Arab countries after the Second World War. However, comparisons were made between literary works in both the same language and different languages in Arabic literature before modern comparative literature. Comparisons in the same language in the classical period and comparisons between products in different languages usually occurred after the modern Arab Renaissance of the 19th century. This study aims to explore the first literary comparisons of classical Arabic literature before the modern Arab Renaissance. For this aim, this study will attempt to answer the questions of when the first literary the comparisons in Arabic literature began, how they developed, whether they were compared with literary products in different languages, and what was considered in comparisons. These literary criticisms dating back to pre-Islamic times were generally based on comparisons. These literary comparisons, which will continue to develop after Islam, with the literary comparisons during the 19th-century Arab Renaissance period will be the pioneer and preparation of the science of “Comparative Literature,” which will begin to spread in the Arab world in the late 20th century. However, while the term “mukârane” is used for literary comparisons in the modern period, for most of the literary comparisons up to the modern period, many terms such as “mufâdale,” “muvâzene,” “vasâta,” “musâvât,” “mukâbele” and “mukarane” are used because of being the pioneer and also included in literary criticism. In the Abbasid period, a different period was entered using the terms “muvâzene” and “vasâtâ” in the titles of literary comparison books. In some works, the terms “comparison” and “musâvât” are also used for comparison.

The first examples of literary comparisons among Arabs are seen in private assemblies and “souk/sûk” (seasonal market) in the pre-Islamic period, which is also called the “Jahiliyyah” (Age of Ignorance). During this period, the qasidas were compared, and the best qasida and the best poet were determined. An example of the best qasidas is “Mu‘allaqât” (Suspended Odes or The Hanging Poems). The first literary comparison of who was the best poet recorded in the history of Arab literature is made by Umm Cundab.

From the first period of Islam, it was not enough to make judgments based on literary taste, as in the period of “Jahiliyyah.” Besides literary taste, it is also considered that the poem’s content complies with the principles of Islam.

However, in parallel with the efforts of language scholars to collect oral Arabic literature and set it down in writing and the translation movement that started at the end of the Umayyad period (661–750) and reached its peak in the first period of the Abbasid period (750–1258), language errors began to be mentioned in comparisons. In the same way, poetry collections, including tribal and poet divans and the best poems, started to be written. Then over time, the works called *tabaqat*, *sariqat*, *muvâzene*, and *vasâta* started

to be written, each of which had a different comparison method than the previous one.

Likewise, in the Ottoman period, as at the end of the Abbasid period, sometimes short and sometimes long comparisons in the type of “muvâzene” with detailed arguments were made. These comparisons are scattered in the language, rhetoric, literature, and history books written in the Ottoman period.

Thus, it was seen that the early comparisons, which were sometimes made without any reason because of partial evaluations based on personal taste, were replaced by more objective aesthetic taste-based total evaluations over time. However, it is observed that all comparisons are made on literary works in the same language, except for a very few, and those made with literary products in different languages are partial comparisons. From all these, it can be concluded that literary comparisons were made in the classical period. However, this is very far from the methods of modern comparative literature at the beginning. This distance almost closed over time, and the only difference is that it is not made in a different language. However, it can also be concluded that the “muvâzene” works written with a particular method in the Abbasid period and after can be considered within the comparative literature circle since it is possible to compare the literary works written in the same language recently.

Giriş

Karşılaştırma eyleminin başlangıcı insanlık tarihine dayanır. Zira insanoğlu doğası gereği karşılaştırma yeteneğine sahip olduğundan kişi ve nesnelerin benzer, ortak veya farklı yönlerini incelemek için kıyaslama yapmak ister. Başlangıçta çeşitli amaçlarla gerçekleştirilen bu zihinsel eylem, yazın tarihiyle farklı bir boyut kazanır ve yazınlar üzerinden yazarlar arasında karşılaştırmalar yapılmaya başlanır. Batı’da bu tür eylemler kadim dönemlerde Yunan yazarlarla Latin yazarlar arasında gerçekleştirilecek karşılaştırmalarda kendisini göstermiştir. Rönesans sonrası yazarlar, Yunanlarla Romalılardan iktibaslar yapmaya başlayacaklarından daha sonra devam edecek karşılaştırmalar Tieghem’e göre 19. yüzyıla kadar bu iktibasları kaydedip intihalleri ortaya çıkarmak için gerçekleştirilir.¹

Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, özellikle 17. ve 18. yüzyılda gerçekleştirilen çalışmalarda “karşılaştırmalı edebiyat” terimi kullanılmasa da “karşılaştırmalı edebiyat” biliminin hazırlayıcıları niteliğindedirler.²

“Karşılaştırmalı edebiyat” terimine gelince, Suzan Bassnett’te göre bu terimin ilk defa 1812’de “*Cours de littérature Comparée*” “*Karşılaştırmalı Edebiyat Dersleri*” başlığıyla yayımlanan edebiyat dersinde kullanılan bir dizi Fransız antoloji kitabından alındığı konusunda genel bir fikir birliği vardır.³

Wellek-Warren’e göre ise bu terimin ilk defa kullanılması Fransız Abel-François Villemain (1790-1870) tarafından gerçekleşir. Villemain, karşılaştırmalı anatominin kurucusu Fransız zoolog Georges Cuvier’ın (1769-1832) “*Leçons d’anatomie comparée*” (*Karşılaştırmalı Anatomi Üzerine Dersler*) (1800-1805) adlı eserinden esinlenerek 1827 yılında Paris’teki Sorbonne Üniversitesi’nde verdiği derslerde “littérature comparée” (karşılaştırmalı edebiyat) terimini kullanır.⁴ Villemain ve Ampère ile başlayan karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları, özellikle 1958 sonrasında her birinin kavramları, metodolojik vizyonu ve öncüleri olan bazen birbirleriyle çelişen bazen de kesişen, kapsamlı bir şekilde bakıldığında ise birbirini tamamlayan Fransız, Alman, İngiliz, Amerikan, üçüncü dünya ülkeleri ve Marksist gibi birçok ekole ayrılarak gelişir. Bunlar arasında kolonisi olmuş ülkelerin edebiyatlarında

1 Paul Van Tieghem, *Mukayeseli Edebiyat (La Litterature Comparee)*, çev. Yusuf Şerif Kılıçel (İstanbul: Büyüyen Ay, 2017), 42.

2 Gürsel Ayaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, (Ankara: Gündoğan, 1997), 42.

3 Susan Bassnett, *el-Edebu'l-mukâren*, çev. Emîra Hasan Nuveyra (y.y.: el-Meclisu'l-e'lâ li's-sekâfe, 1999), 17.

4 Matthew Arnold, *Letter to his sister, May 1848, cited in Siegbert Prawer, Comparative Literary Studies: An Introduction*, (Duckworth, 1973); Rene Wellek, *The Name and Nature of Comparative Literature, Discriminations*, (New Haven and London: Yale University Press, 1970), 1-36.

kendi izini arayan tek yönlü etki araştırmalarına dayalı Fransız ekolü, bir edebiyat felsefesi oluşturmak amacıyla disiplinler arası edebiyat araştırmalarına önem veren Amerikan ekolü ve birbirlerinden uzak coğrafyalarda yaşayan toplumların toplum yapılarındaki benzerlik gereği aynı türde verdikleri eserleri karşılaştırmaya dayanan Marksist ekol, en yaygın olanlarıdır.⁵

Karşılaştırmalı edebiyatın Batı'daki gelişim seyrinden Arap ülkeleri de nasibini alır ve ilk olarak 1918 yılında Cezayir Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Fransızca olarak bu ders verilmeye başlanır. İkinci Dünya Savaşı sonrası birçok akademisyenin Fransa'da özellikle Sorbonne Üniversitesinde eğitim görüp ülkelerine dönmeleri sonrasında bu ders ilk olarak 1953 yılında Kahire Üniversitesi Dâru'l-'ulûm'da Arapça olarak da verilmeye başlanır. Daha sonra bu üniversiteleri diğer Arap ülkelerindeki üniversiteler takip eder. 1960 sonrasında farklı ekollerden birçok yazarın bu alandaki eserlerinin Arapçaya aktarılmasıyla karşılaştırmalı edebiyat bilimi Arap ülkelerinde özellikle 1980 sonrası daha da yaygınlaşır ve gerek üniversite içerisinde akademik gerekse de üniversite dışında akademik olmayan birçok eser telif edilir.⁶

Ancak karşılaştırmalı edebiyat biliminin Arap dünyasına girmesinden özellikle akademik camiada yayılmasından önce karşılaştırmalı edebiyat terimi kullanılmasa da edebi ürün karşılaştırmaları gerçekleşmiştir. Bu karşılaştırmalara gerek Arap dünyasında gerekse de ülkemizde kaleme alınan dil, belagat, edebiyat tarihi ve edebi tenkit çalışmalarında rastlamak mümkündür. Zira eleştiri hükümleri çoğunlukla karşılaştırma fikrine dayanmıştır. Aynı şekilde karşılaştırmalı edebiyata dair Arap dünyasında kaleme alınan bazı kitapların girişlerinde çoğunlukla edebi tenkit kaynaklarına atıfta bulunularak bu çalışmalara karşılaştırmalı edebiyat açısından değinilmektedir. Ancak ülkemizde dil, belagat, edebiyat tarihi ve edebi tenkit gibi alanlarda kaleme alınmış eserlerde dağınık şekilde yer alan bu edebi karşılaştırmaları karşılaştırmalı edebiyat açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bundan dolayı klasik Arap edebiyatında edebi ürün karşılaştırmalarının bir giriş mahiyetinde ele alınması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda bu çalışmada Arap edebiyatında ilk edebi karşılaştırmalar ne zaman başlamıştır, nasıl gelişme kaydetmiştir, farklı dillerdeki edebi ürünlerle karşılaştırma yapılmış mıdır, karşılaştırmalarda nelere dikkat edilmiştir gibi sorular cevaplanmaya çalışılacaktır.

Araplar İslamiyet öncesinde yolculuklarda develerini sürerken kendi kendilerine şarkılar söylerdi. Buradan da develerinin yürüyüş nağmelerine eşlik edecek *recez*/

5 Ekoller için bkz. Mesut Tekşan, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, (İstanbul: Kriter, 2011), 89-107.

6 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Boumediene Djillali, "en-Nakdu'l-edebyiyyi'l-mukaren fi'l-vatani'l-'Arabi'" (Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2008-2009).

hidâ/deveci ezgisi türünde kısa şiirler ortaya çıkmaya başladı. Bu şiirlerin şaire ve devesine büyük etkisi olurdu. Zira bu şiirler Arapların develeriyle yorulmadan uzun mesafeler gidebilmesini sağlardı. Zamanla bu şiir türü gelişti ve çeşitli vezinleri olan kasidelere dönüştü. Ancak bu eski şiirden günümüze ulaşan olmamıştır. Günümüze ancak olgunlaşmış kaside haline gelmiş olan şiirlerden ulaşanlar vardır. Bunların en eskisi de İslam'ın zuhurundan bir buçuk asır öncesine dayanmaktadır. Gelişme kaydetmeden önce Arap şiiri kafiye hatası (*ikvâ*) ve manada basitlik gibi birçok eksiklikler barındırır. Ancak zamanla eleştirilenlerin -ki genellikle döneminin önde gelen şairleri olurdu- tenkidi ile bütün bu hatalar ortadan kaybolur. Arap şiirinin gelişmesinde de çok büyük rol oynayan bu eleştiriler⁷ genellikle Arapların bir araya geldikleri özel meclisler ve panayirlarda yapılırdı.⁸

İslamiyet öncesine dayanan bu edebi eleştiriler genellikle edebi ürünlerin -ki o dönemde bu şiirdi- karşılaştırmaları üzerinden gerçekleştiriliyordu. İslamiyet sonrasında da gelişerek devam edecek bu edebi karşılaştırmalar 19. yüzyıl Arap Rönesans'ı dönemindeki edebi karşılaştırmalarla 20. yüzyılın ikinci yarısında Arap dünyasında yaygınlaşmaya başlayacak “Karşılaştırmalı Edebiyat” biliminin de öncüsü ve hazırlayıcısı olacaktır. Ancak karşılaştırmalı edebiyat kitaplarında modern dönemdeki edebi karşılaştırmalar için genellikle “mukârane”⁹ terimi kullanılırken modern döneme kadarki edebi karşılaştırmaların çoğu için “mufâdale”¹⁰, “muvâzene”¹¹, “vasâta”¹², “mukâyese”¹³, “musâvât”¹⁴ ve “mukâbele” gibi birçok terim kullanılmaktadır. Kesin çizgileri olmamakla beraber bunlardan “mufâdale” terimi genellikle İslamiyet öncesi ve sonrası sözlü edebi karşılaştırmalar için

7 Ahmed Emîn, *en-Nakdu'l-edebî*, (Kahire: Hindâvî, 2012), 358.

8 İbrahim Yılmaz, “Panayirler ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997).

9 Mukârane: İki veya fazlası arasında güzellikleri veya çirkinlikleri göstermek. Bkz. Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, (Bağdat: Dârü's-şu'ûni's-sekâfiyyeti'l-'âmme, 1989), 2:334.

10 Mufâdale: İyide ayırım yapıp daha iyisini tercih etmek. Birinin diğerinden daha iyi olduğu konusunda yargıda bulunmak. Bkz. Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 2:331-332.

11 Muvâzene: Ortaklık/aynılık olmadan iki şey arasında denklik/eşitlik olması. Hangisinin daha ağır olduğuna bakmak. Karşılaştırmak. Eşitlemek, denkleştirmek. Aynı seviyeye getirmek. Bkz. Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 2:372.

12 Vasâta: Çatışan veya ihtilafa düşen iki taraf arasına girip biri veya bir grup lehine yargıda bulunmak. Bkz. Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 2:438-439.

13 Mukâyese: Bir şairin şiirine başka bir şairin veya şairlerin şiirlerden bakmak. Bkz. Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 2:340-341.

14 Musâvât: Eşitlemek, birini diğerine üstün tutmadan aralarında adaleti sağlamak. Bkz. Matlûb, *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 2:280-281.

kullanılır. Abbasiler döneminde edebi karşılaştırma kitaplarının başlıklarında “tabakât”, “muvâzene” ve “vasâtâ” terimlerinin kullanılmasıyla farklı bir aşamaya girilir ve Osmanlı dönemi dahil 19. Yüzyıla kadarki edebi karşılaştırmalar için genellikle “muvâzene” terimi kullanılır. 19. Yüzyıl çalışmaları için “mukâbele”, 20. Yüzyıl çalışmaları için de “mukârene” terimi kullanılır. Bazı eserlerin içerisinde karşılaştırma için “mukâyese” ve “musâvât” fiilleri de kullanılmıştır.

Bu kadar çok terimin modern dönem öncesi ve sonrası karşılaştırmaların ayırt edilip sınıflandırılması için kullanıldığı görülmektedir. Zira karşılaştırmalı edebiyat bilimi öncesindeki edebi ürün karşılaştırmalarına genel bakış karşılaştırmalı edebiyat bilimi çerçevesinde zikredilemeyeceği ancak karşılaştırmalı edebiyat biliminin öncüleri ve hazırlayıcıları olabileceği yönündedir.

Çünkü son zamanlara kadar karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarında edebi ürünlerin farklı dillerde olması gerekliliği vardı. Ancak Arap edebiyatında 19. yüzyıla kadarki karşılaştırmaların çok azı hariç aynı dilde kaleme alınmış edebi ürünlerin karşılaştırılmasına dairdi. Menâf Mansûr’a göre Araplar her ne kadar bilim ve felsefe alanında diğer uluslardan etkilense de edebiyat alanında etkilendikleri söylenemez. Bu da ﴿...وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾¹⁵ “...Allah’ın kanununda asla bir değişme bulamayacaksınız.” ayetinden hareketle Arapların bilginin (marifet) sabit olduğuna ve Arap dilinin icaz ilkesine inançlarından ileri gelmektedir. Zira Araplar “manaların yollara yayılmış”¹⁶ ve önemli olanın da “sadece bu manaları bir potada eritip güzel bir şekilde sunmak”¹⁷ olduğuna inanıyordu. Manaları kendi potalarında eritip en iyi şekilde sundukları bir alan da şiirdi. Bu da şiir alanında kendilerini diğer milletlerden daha üstün görmelerini sağlıyordu. Menâf Mansûr’a göre bu durum Arapların diğer milletlerin şiiriyle karşılaştırma yapmasını dolayısıyla da karşılaştırmalı edebiyatın Arap dünyasında ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır.¹⁸

Muhammed Ramazan el-Carbî ise Abbasi dönemi ve sonrasındaki dönemlerde kaleme alınan muvâzeneler için aynı dildeki edebi metin incelemelerinin dışına çıkmaması nedeniyle karşılaştırmalı edebiyat olarak adlandırılmama da karşılaştırmalı edebiyatın onun gelişmiş hali olduğunu ifade eder.¹⁹

15 *Kur’ân-ı Kerîm*, Ahzâb 33/62.

16 El-Câhız, el-Heyevân, thk. ‘Abdusselâm Hârûn, (Kâhîre: 1938), 3/131.

17 İbn Sinân el-Hâfacî, Sırru’l-fesâha, thk. ‘Abdulmut’âl es-Sa’îdî, (Kahire: 1953), 66

18 Menâf Mansûr, Medhal ilâ’l-edebi’l-mukâren, (Beyrut: Menşûrât merkezi’t-tevsîk ve’l-buhûs, 1980), 22-23.

19 Muhammed Ramazan el-Carbî, *el-Edebu’l-mukâren*, (Malta: Menşûrât ELGA Falîtâ/Malta-Şeriket dâri’l-hudâ li’t-tibâ’a ve’n-neşr-, t.y.), 63-64.

Karşılaştırma, eleştirinin dayandığı bir eylem, eleştiri de genel olarak bilim ve sanat özel olarak da edebiyatta iyiyi, güzeli ve doğruyu ortaya çıkartmaya çalışan ve edebiyatın gelişimine katkı sağlayan önemli bir eylem olduğundan karşılaştırma, eleştiri ve edebiyat arasında sıkı ilişkiler olduğu, dolayısıyla da Arap edebiyatındaki edebi ürün karşılaştırmalarının tarihinin, Arap edebiyat tarihiyle eşzamanlı olduğu söylenebilir. Bundan dolayı bu çalışmamızda da Arap edebiyatında edebi ürün karşılaştırmaları kronolojik olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Cahiliye Döneminde Edebi Karşılaştırmalar

Araplar arasında edebi karşılaştırmaların ilk örnekleri Cahiliye Dönemi olarak da adlandırılan İslamiyet öncesi dönemde özel meclislerde ve panayırarda görülür. Bu dönemde kasideler karşılaştırılarak en iyi kaside ve en iyi şair belirlenir. En iyi kasidelere örnek olarak muallakalar²⁰ gösterilebilir. Arap edebiyat tarihinde kaydedilen en iyi şairin kim olduğuna dair ilk edebi karşılaştırma ise Umm Cundeb tarafından gerçekleştirilir. İmrüulkays, Umm Cundeb ile evlendiğinde bir gün çadırda kendisi ve arkasında da eşi Umm Cundeb otururken ‘Alkame b. ‘Abede et-Temîmî içeri girer ve şiir hususunda müzakere ederler. Bunun üzerine İmrüulkays «أنا أشعر منك» “ben senden daha iyi bir şairim” der. ‘Alkame ise “bilakis ben senden daha iyi bir şairim” der. Bu anlaşmazlığı çözmek için İmrüulkays’ın arkasında oturan Umm Cundeb’in hakemliğine başvururlar. Bunun üzerine Umm Cundeb at tasvirine dair tek revî, kafiye ve bahirde birer şiir söylemelerini ister. İmrüulkays içerisinde ayrılığın, devesinin ve atının tasvirinin yer aldığı şiirini okur. Bu şiirin içerisinde atı şu şekilde tasvir eder:

وللسوطِ الهوبِ ولساقِ ذُرَّةٍ وللزجرِ منه وقعَ أخرجِ مُهذَّبِ
*“Kamçulamak atı hızlandırır; topuklamak dört nala koşturur;
 Erkek deve kuşu gibi bağırıp ses çıkarmak ise onu şaha
 kaldırarak koşturur”*

Daha sonra ‘Alkame şiirini okur ve İmrüulkays’tan farklı şekilde devesini ve atını şu şekilde tasvir eder:

فأذركهنَّ ثانياً من عَنَابِهِ ... يَمُرُّ كَمَرِ الرَّاحِ الْمُتَحَلِّبِ
*“Onu ikinci defa dizginlerinden tuttu
 O da yağmuru kesintisiz yağdıran bir bulut gibi tozu dumana
 katıp şahlanarak koştu”*

20 Şerafettin Yaltkaya, *Yedi Askı*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943); Nurettin Ceviz, Nevzat Hafis Yanık ve Kenan Demirayak, *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010); Mehmet Hakkı Suçin, *Yedi Askı Şiirleri (Muallakalar)*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020).

Her ikisi de şiiirlerini okuduktan sonra Umm Cundeb, ‘Alkame’yi İmrüülkays’a tercih eder. İmrüülkays: “Hangi gerekçeyle onu bana tercih ettin? diye sorar. Umm Cundeb: “‘Alkame’nin atı senin atından daha asildir” diye cevap verir. İmrüülkays: “Nasıl?” diye sorar. Umm Cundeb: “Senin bağırıp çağırarak ve vurarak onu hareket ettirdiğini duydum. ‘Alkame ise (ne senin gibi bağırıp çağırdı ne de kırbaçladı) süratini kesmek için dizginleri biraz daha sıkı tutmayı tercih etti.” diyerek ‘Alkame’yi tercih etme sebebini açıklar. İmrüülkays da: “O benden daha iyi bir şair değildir. Ancak senin ona karşı bir ilgin var.” deyip onu boşar. Bunun üzerine de ‘Alkame onunla evlenir ve bu olaydan sonra da ‘Alkame el-Fahl olarak adlandırılır.²¹

Özel meclisler dışında panayırarda da birçok karşılaştırma örneğine rastlanır. Bunlara en-Nâbiğa örnek olarak verilebilir. Anlatıldığına göre, en-Nâbiğa için ‘Ukâz panayırında deriden yapılmış küçük kırmızı bir çadır kurulurdu ve şairler şiiirlerini ona sunmak için bu çadıra gelirlerdi. Önce Ebû Basîr el-A‘şâ, sonra Hassân b. Sâbit ve sonrasında daha birçok şair çadıra girip şiiirlerini okur. Onları el-Hansâ’ es-Sülemîyye takip eder. el-Hansâ şiiirini okuduktan sonra en-Nâbiğa kendisine: “Vallahi daha önce Ebû Basîr (el-A‘şâ) şiiirini okumamış olsaydı cinlerin ve insanların en iyi şairisin derdim. Bunun üzerine Hassân b. Sâbit de: “Vallahi ben senden, babandan ve dedenden daha iyi bir şairim” der. en-Nâbiğa da elini tutup şöyle der: “Ey kardeşimin oğlu, benim söylediğim gibi söyleyemezsin”...²²

Yine bir gün ez-Zibrikân b. Bedr, Amr b. el-Ehtem, ‘Abede b. et-Tabîb ve el-Muhabbel es-Sa‘dî, Rabî‘a b. Hazar el-Esedî’ye gelerek hangisinin daha iyi şair olduğu ile ilgili hakemlik yapmasını isterler. Bunun üzerine o da ez-Zibrikân’a:

«أما أنت فشعرك ك لحم أسخن لا هو أنضج فأكل ولا ترك نيباً فينتقع به»

“Senin şiiirin ısıtılmış et gibi ne yenilebilecek kadar pişmiş ne de ondan faydalanılacak kadar çiğdir.”

‘Amr’a:

«وأما أنت يا عمرو فإن شعرك كبرود حبر يتلألأ فيها البصر، فكلمأ أعيد فيها النظر نقص البصر»

“Şiiirin gözü kamaştıran bir elbise gibi, parlaklığı ona her bakıldığında gözü kamaştırıyor.”

el-Muhabbel’e:

«وأما أنت يا مخيل فإن شعرك قصر عن شعرهم وارتفع عن شعر غيرهم»

“Senin şiiirin arkadaşlarının şiiirinden düşük ancak başkalarının şiiirinden daha üstündür.”

21 İbn Kuteybe, eş-Şi‘r ve ‘ş-Şu‘arâ’, (Kahire: Dâru’l-ma‘arif, 1967), 1:218-220; İmrüülkays b. Hucr el-Kindî, *Divân İmrüülkays*, (Beyrut: Dâru’l-Ma‘arife, 2004), 73.

22 İbn Kuteybe, eş-Şi‘r ve ‘ş-Şu‘arâ’, s. 1:344.

‘Abade’ye:

«وأما أنت يا عبدة فإن شعرك كمزادة أحكم خرزها فليس تقطر ولا تمطر»

“Senin şiirin ise boncukları sağlam bir matara gibi ne damlatıyor ne de sızdırıyor.” der.²³

Cahiliye dönemi edebi karşılaştırmaları genel olarak bir şairi diğerine tercih etmeye dayalı olduğundan genellikle karşılaştırma için en iyi şair anlamına gelen “afdalı’ş-şu’arâ””, “eş’aru’n-nâs”, “eş’aru’ş-şu’ar’â”” vb. ifadeler kullanılırdı. Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere şairlerin bizzat eleştirmenlerin karşısına çıkıp kimin daha iyi şair olduğunu yüz yüze sordukları gibi alimlerin veya halkın da kimin en iyi şair olduğu konusunda önde gelen şairlerin hakemliklerine başvurduğu görülmüştür.

Örneğin Basralılar İmrüulkays’ı, Kufeliler el-A’şâ’yı, Hicazlılar ve çölde yaşayanlar Zühayr ve en-Nâbiğa’yı diğer şairlerden daha ön plana çıkarırlardı. Bir gün muallaka sahibi Lebîd b. Rebî’a Kufe’den geçerken kendisine “en iyi şair kimdir?” (men eş’eruş-şu’arâ?) sorusu yöneltilir. O da: “Sâhibu’l-kurûh” (İmrüulkays) der. Sonrasında kim? diye sorulduğunda “İbnu’l-işrîn” (Tarafa) der. Sonrasında kim diye sorulduğunda o da “ben” diye cevap verir.²⁴

Ahmed Emîn, Cahiliye Dönemi’nde genellikle birincisinin lafız veya mana açısından; ikincisinin şairler arasındaki meziyet ve kusurlar açısından; üçüncüsünün de nitelik açısından olmak üzere üç çeşit karşılaştırma yapıp fitrata ve kişisel edebi zevke dayanılarak hüküm verildiğini ifade eder. Öyle ki diğer kasidelere nazaran daha nitelikli olanlara farklı isimler verilirdi. Bunlara en iyi örnek muallakalardır. Zira Cahiliye Dönemi’nde en iyi kasidelerin her biri “el-Mu’allaka” diye isimlendiriliyordu. Yine Suveyd b. Ebî Kâhil’in kasidesi en iyi kasidelerden olduğundan “el-Yetîme”, Hassân b. Sâbit’ininki de “el-Bettâra” diye isimlendirilmiştir.²⁵

İslami Dönemde Edebi Karşılaştırmalar

Bu dönemde de karşılaştırmalar aynı doğrultuda kişisel zevke göre gerçekleştirilmeye devam eder. Zira Hz. Muhammed, İmrü’ulkays ile ilgili:

23 Ebû ‘Ubeydullâh b. Muhammed el-Merzubânî, *el-Muvaşşah fi me’âhizi’l-‘ulemâ’ ‘alâ’ş-şu’arâ’*, (y.y.: h. 143), 91; İhsân ‘Abbâs, *Târîhu’n-nakdi’l-edebî ‘inde’l-‘Arab, Dâru’s-sakâfe*, (Beirut: 1983), 7.

24 Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakât fuhûli’-şu’arâ’*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru’l-Medenî, t.y.), 1:54; Ebû ‘Omar Şihâbuddîn İbn ‘Abd Rabbîhi, *el-İkdu’l-ferîd, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmîyye*, (Beirut: h. 1404), 6:120; Celâluddîn es-Suyûtî, *Şerh şevâhidi’l-Muğni*, thk. Ahmed Zâfir Kocân (y.y: Lecnetu’l-turâsi’l-‘Arabî, 1966), 1:22.

25 Emîn, *en-Nakdu’l-edebî*, 359.

«هو قائد الشعراء وصاحب لوانهم» “O şairlerin lideri ve sancaklarının sahibidir.”²⁶ ifadesini kullanarak onu diğer şairlerle karşılaştırıp onlardan daha üstün olduğunu vurgulamıştır. Yine şiirle ilgili «وما لم يوافق الحق منه فهو حسن، وما لم يوافق» “Şiir telif edilmiş bir sözdür. Bundan dolayı gerçeğe uygun olanı güzeldir. Gerçeğe uygun olmayanda ise hayır yoktur.”²⁷ demiştir. Hz. Ebû Bekir de en-Nâbiğa ile ilgili «هو أحسنهم شعرا، وأعذبهم بحرا، وأبعدهم قعرا» “O şiiri en güzel, vezni en tatlı ve derinliği en fazla olandır.” ifadelerini kullanarak onu diğer şairlerle karşılaştırıp öne çıkarmıştır.²⁸

Aynı şekilde Hz. Ömer bir gece, İbn ‘Abbâs’a “Şairlerin şairinin şiirini söyle” der. O da “O kim?” diye sorar. Hz. Ömer “Onu tanımıyor musun?” der. İbn ‘Abbâs: “hayır” der. Hz. Ömer: “O, İbn Ebî Sulmâ’dır” diye cevap verir. İbn ‘Abbâs: “Nasıl şairlerin şairi olur” diye sorunca Hz. Ömer de

«كان لا يعاقل بين الكلام، ولا يتبع وحشية، ولا يمدح الرجل إلا بما يكون في الرجال»

“Çünkü o, ne sözü anlaşılmayacak şekilde söyler, ne onu mantığa uymayacak şekilde zorlaştırır, ne de kişiyi onda olmayan bir özelliklerle över.”²⁹ der. İşte bu ifadesiyle Hz. Ömer, Züheyr b. Ebû Sulmâ’yı diğer şairlerle karşılaştırarak onun lehine yargıda bulunduğu sadece eş‘aru’ş-şu‘arâ’ “en iyi şairdir” dememiş, sebeplerini ve gerekçelerini de açıklamıştır.

Bu da İslam’ın ilk döneminden itibaren sadece Cahiliye Dönemi’ndeki gibi genellikle edebi zevke göre yargıda bulunulmakla yetinilmediğini, ayrıca şiirin muhtevasının doğruluğu gibi ilkelere uymasına da bakıldığını göstermektedir. Ayrıca kimin en iyi şair olduğu ile ilgili yargıda bulunulurken de gerekçeler daha çok zikredilmeye başlanmıştır. Bu da edebi karşılaştırmaların Cahiliye Dönemi’ne göre gelişme kaydettiğini gösterir.

Emevi Dönemi’nde de durum Sadru’l-İslâm Dönemi’nden çok farklı değildir. Panayırlarda şiir eleştirileri ve karşılaştırmaları devam etmiş ve eleştirmenler -ki bunlar çoğu zaman şairdirler- kendi kişisel zevklerine göre kimin en iyi şair olduğu konusunda yargıda bulunmuştur. Bundan dolayı da önceki dönemler gibi her eleştirmenin “en iyi şair kimdir?” sorusuna farklı cevabı olmuştur. Örneğin; el-

26 Ebû ‘Omar Şihâbuddîn İbn ‘Abd Rabbihi, *el-‘İkdu’l-ferîd*, (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, h. 1404), 6:119.

27 Ebû ‘Alî el-Hasan b. Reşîk el-Kayrevânî el-Ezdî, *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şi’ri ve âdâbihi*, thk. Muhammed Muhyiddin ‘Abdulhamîd (y.y.: Dâru’l-cil, 1981), 1:27.

28 el-Ezdî, *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şi’ri ve âdâbihi*, 1:95.

29 Ali b. Ahmed İbn Ma’sûm, *Envâru’r-rabî’ fî envâ’i’l-bedî’*, (y.y.: h. 1431), 389. (el-Mektebetü’ş-şâmîle)

Ferazdak, İmrüülkays'ın; Cerîr, en-Nâbiğa'nın; el-Ahtal, el-A'şâ'nın; İbn Ahmar, Züheyr'in; Zu'r-Rumme, Lebîd'in, İbn Mukbil, Tarafe'nin; el-Kumeyt, 'Amr b. Kulsûm'un en iyi şair olduğunu ileri sürmekteydi.³⁰

Tabakât Türü Eserler Dönemi

Ancak Emevi Dönemi'nin (661-750) sonlarında başlayıp Abbasiler Dönemi'nin (750-1258) ilk yarısında zirveye ulaşan dil âlimlerinin tedvin çalışmaları ve çeviri faaliyetleri ile eş zamanlı olarak Ebu'l-Esved ed-Du'elî (ö. 688) tarafından nahiv kaideleri belirlenir ve bu kaideler öğrencileri tarafından geliştirilir. İbnu'l-Mukaffa' (724-759) tarafından birçok eser Arapçaya aktarılır ve el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 791) tarafından da aruz vezinleri belirlenir. Zamanla çeviri hareketleri ve dil çalışmalarının artmasının yanında, belagat ilmi de farklı isimlerle gelişme kaydetmeye başlar. Böylece edebî tenkit ve karşılaştırmalarda önce dil, zamanla da vezin ve kafiye hataları zikredilmeye başlanır.

Aynı şekilde kabile ve şair divanları ile en iyi şiirlerin içerisinde yer aldığı şiir seçkileri telif edilmeye başlanır. Cahiliye'nin ve İslami Dönem'in en iyi şairlerinin şiirlerini ihtiva eden bu eserler arasında; Hammâd er-Râviye (ö. 771/774)'ın "*el-Mu'allakât*", Ebû Zeyd el-Kureşî (ö. 786)'nin "*Cemheretu eş'âri'l-'Arab*", el-Mufaddal ed-Dabbî (ö. 794)'nin "*el-Mufaddaliyyât*", Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 828)'nin, "*Şerhu'l-Mu'allakâti't-tis'a*", el-Esmâ'î (ö. 828)'nin "*el-Esmâ'îyyât*" ve "*Fuhûletu's-şu'arâ*", İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 846)'nin "*Tabakât fuhûli's-şu'arâ*", Ebû Temmâm (ö. 846)'ın "*el-Hamâsetu'l-kubrâ*" ve "*el-Hamâsetu's-suğrâ=el-Vahşîyyât*" ile el-Buhturî (ö. 897)'nin "*Hamâset el-Buhturî*"si ilk akla gelenlerdir.

Bunlardan el-Esmâ'î'nin "*Fuhûletu's-şu'arâ*" adlı eseri, içerisinde en iyi ve seçkin şairler için "*fuhûle*" kelimesinin ilk defa kullanılması açısından önem arz etmektedir. «فحل» "Fahl", ister deve olsun ister kısrağ, el-Esmâ'î'nin şairde olmasından hoşlanmadığı «أَلَيْنَ» "esnek" sıfatıyla çelişen özelliklerle ön plana çıkar. Şair, "*Fuhûle*" yani "*fahl*" olmakla diğerlerinden üstün hale gelir. el-Esmâ'î'ye "*fahl*"ın anlamı sorulduğunda: "*fahl*, dişilere üstünlüğü gibi başkasından daha üstün özellikleri olandır." diye cevap verir.³¹ Bundan dolayı kendisini diğerlerinden ayrı kılan sanatsal güce sahip olan her şair *fahl*'dir. Kendine has bir özelliği olmayan da "*fuhûle*" dairesine giremez. "*Fuhûle*" terimi genellemeye dayalı olduğundan şiir söyleyen iki büyük grup arasında -*fuhûl* grubu ile *fuhûl* olmayan grup- karşılaştırma düşüncesini taşır.

30 Ebû Zeyd Muhammed el-Kureşî, *Cemheretu eş'âri'l-'Arab*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâdî (Mısır: Nahdat Mısır li'l-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', h. 1431), 97.

31 el-Esmâ'î, *Kitâbu Fuhûleti's-şu'arâ*, thk. Charles C. Torrey, (Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, 1971), 9; 'Abbâs, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*, 51.

Bu terim daha sonra İbn Sellâm el-Cumahî tarafından “tabakât” terimi ile birlikte kullanılacaktır. Böylece fuhûl terimini kullanarak şairleri iki gruba bölen el-Esmâ’î’den farklı olarak İbn Sellâm şairleri çeşitli özellikleri nedeniyle birçok gruba ayıracaktır. Öyle ki İbn Sellâm, “Tabakâtu fuhûli’ş-şu‘arâ” adlı kitabında, Cahiliye şairlerinden on tabakada bahseder ve her bir tabakada dört şair zikreder. Sonra bunlara üç tabaka daha ekler. Mersiye şairleri tabakası, Arap köyleri şairleri tabakası, Yahudi şairler tabakası. Sonrasında İslam şairlerini Emevi Dönemi sonuna kadar on tabakada ele alır. Emevi Dönemi sonlarından kendi dönemine kadarki şairlere ise kitabında yer vermez.³²

İbn Sellâm el-Cumahî’nin eserinde: Emeviler Devri’nin sona ermesiyle şevahit devrinin sona erdiğini savunan dilbilimcilerin görüşüne itimat ederek aralarında büyük şairler olmasına rağmen sonrasında doğanları eserine dâhil etmeyerek zamansal karşılaştırma; şiirin bileşenlerinin dine göre farklılık göstereceğini savunduğundan Cahiliye (putperestlik), Musevilik ve İslam bölümlendirmelerine yer vermesiyle dinsel karşılaştırma; Arap köylerinin şairlerine bir tabaka ayırması -ki bu diğer tabakaların çöl şairlerinden oluştuğu anlamına gelir- mekânsal karşılaştırma; mersiyelere özel bir tabaka ayırması -ki bu diğer tabakaların konularının mersiye dışında olduğuna işaret eder- konusal/türsel karşılaştırma yaparak şairleri tabakalara ayırdığı görülür.³³

Bilgisinin çoğunu kendi okumalarından özellikle de yabancı kültürler hakkındaki bilgileri kendi zamanında ve öncesinde Arapçaya çevrilen eserlerden elde eden el-Câhız (ö. 868), yaşadığı dönemde yaygın olan şu‘ûbiyye³⁴ argümanlarına cevaplar vermeye çalışır. el-Câhız, bu argümanlara cevap verirken farklı dillerde yazılan edebiyatlar özellikle hitabet ve şiir gibi türlerde karşılaştırmalar yapar. “*el-Beyân ve’t-tebyîn*”³⁵ adlı eserini her birini “kitâb” diye adlandırdığı üç bölüme ayırır ve bunlardan “Kitâbu’l-‘asâ”³⁶ olarak adlandırdığı üçüncü kitabın bir kısmında da Araplar dışındaki milletlerin (Pers, Hint, Yunan) kültürlerini ortaya koyarak Şu‘ûbilerin hitabet, ilimler ve savaş konusundaki argümanlarını kendi açılarından sunar.³⁷ Sonra meseleye Araplar açısından bakarak Şu‘ûbiyye iddialarına diğer milletlerin kültürlerine düşmanlık etmeden kendi kültürünü üstün tutarak cevap verir.³⁸ Eserlerinde özellikle de “*el-Beyân ve’t-tebyîn*” adlı kitabında Arap edebiyatı

32 ‘Abbâs, *Târîhu’n-nakdi’l-edebî ‘inde’l-‘Arab*, s. 79.

33 ‘Abbâs, *Târîhu’n-nakdi’l-edebî ‘inde’l-‘Arab*, s. 82.

34 “Şu‘ûbiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu‘ûbiyye*, (İstanbul: İşaret yayınları, 1992).

35 ‘Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, (Beyrut: Dâr ve mektebetu’l-hilâl, h. 1433).

36 el-Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 3:5-312.

37 el-Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 3:9-13.

38 el-Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 3:14-21.

ile farklı dillerde kaleme alınmış diğer kavimlerin edebiyatlarını çevirileri üzerinden karşılaştıran ilk kişi olduğundan Ahmed Tâhir Mekkî'ye göre “el-Câhız, döneminin âlimleri arasında karşılaştırmalı edebiyatın kapsamına girebilecek bazı özellikler üzerine düşüncesi olan tek kişiydi.”³⁹ Ancak el-Câhız'den sonra 19. yüzyıla kadar farklı dillerde edebi metin karşılaştırmalarına çok fazla rastlanmayacaktır. el-Câhız bu anlamda klasik dönemde ilk kişi olacaktır. Sonrasında gelecek âlimler -çok azı hariç- aynı dildeki edebi metinleri ve sahiplerini karşılaştırmaya devam edecektir. Böylece el-Cahız'ı öncekilerden farklı karşılaştırma kriterleriyle İbn Kuteybe (ö. 889) takip edecektir.

İbn Kuteybe ed-Dineverî; “Her bir şairin şiiri konusunda zikrettiklerimde ne taklit edenin veya başkalarının beğendiğini beğenenin yolunu takip ettim, ne de sonradan gelenin şiirine geç geldiği için küçümseyici bir gözle baktım. Bilakis her iki gruba da adaletli baktım... Alimlerimizden onu söyleyen şairin kendilerinden önceki dönemlerde yaşamasından dolayı kötü şiiri beğeneni... iyi şiiri de zamanında söylenmesi dışında kusuru olmamasına rağmen veya söyleyeni görmesinden dolayı kötü bulanı gördüm. Allah; ilim, şiir ve belagati herhangi bir zamanla veya herhangi bir kavimle sınırlamamıştır. Bilakis bütün bunları her devirde bütün kulları arasında taksim etmiştir...”⁴⁰ diyerek iki şair arasında dönemleri üzerinden değil şiirleri üzerinden değerlendirme yaptığını ifade etmektedir. Bu da edebi eleştiri ve karşılaştırma alanında önemli bir adım olarak kabul edilebilir.

Muvâzene Türü Eserler Dönemi:

Zamanla “Tabakât” türü eserler geride kalır ve şairler arasında nesiller boyu edebi tenkidin miras aldığı edebi sirkat (intihal/hırsızlık), kasidenin doğruluğu ve titizliği, teşbih niteliği, ifadenin fesahati gibi unsurları kullanan “Muvâzene/ Muvâzenât” türü eserler ortaya çıkmaya başlar. Her ne kadar ilk muvâzene türü karşılaştırmalar 7. ve 8. asır şairleri arasında gerçekleştirilmiş olsa da 9. asırda Ebû Temmâm (ö. 845) ve el-Buhturî (ö. 897) arasında gerçekleştirilen muvazenelerle bu tür çalışmalar yoğunluk kazanıp zirveye ulaşır.

İbn Tayfûr Ahmed b. Ebî Tâhir (ö. 893), “*Serikâtu 'ş-şu 'arâ'*” ve “*Serikâtu 'l-Buhturî min Ebî Temmâm*” adlı eserleriyle⁴¹ Ebû Temmâm'ın başkalarından alıntıladıkları ile başka şairlerin birbirlerinden alıntılarını özellikle de el-Buhturî'nin Ebû Temmâm'dan alıntıladığı anlamları ortaya çıkarır. Aynı asırda İbn'ul-Mu'tez

39 et-Tâhir Ahmed Mekkî, *Fi'l-edebi'l-mukaren dirâsât nazariyye ve tatbikiyye*, 3. bsk. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1998).

40 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu 'arâ'*, 1:62-3.

41 Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, (Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 1995), 5:303; Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. bsk. (y.y.: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002), 1:141.

(ö. 908) ise bu şaire karşı insanların tutumlarını onu destekleyenler ve ona karşı önyargılı olanlar olarak ikiye ayırarak iki tarafın argümanları arasında karşılaştırma yapıp yargıda bulunduğu bağımsız bir risale telif eder.⁴² Aynı şekilde İbn ‘Ammâr Ahmed b. Abdullah el-Kutrubbeli (ö. 931) Ebû Temmâm’ın lafız ve manâlardaki hatalarını ortaya koyduğu bir risale kaleme alır.⁴³ Bundan kısa bir süre sonra Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (ö. 946), Ebû ‘Ammâr ve emsallerine Ebû Temmâm lehine açıkça bir cevap vereceği “*Ahbâr Ebî Temmâm*” adlı eserini kaleme alır.⁴⁴ Diğer taraftan Ebû Diyâ’ Bişr b. Yahyâ b. ‘Alî en-Nasîbî, el-Buhturî’nin Ebû Temmâm’dan alıntıladıklarıyla ilgili “*Serikât el-Buhturî ‘an Ebî Temmâm*” adlı eserini kaleme alır.⁴⁵ Yine İbn Vekî‘ et-Tinnîsî (ö. 918) de Mütenebbî (ö. 965)’nin şiirlerinin eleştirisine dair “*el-Munsif li’s-sârik ve’l-masrûk minhu*” adlı eserini kaleme alır.⁴⁶ Bu minvalde devam eden çalışmalar Ebu’l-Kâsım el-Hasan b. Bişr el-Âmidî (ö. 980) ile zirveye ulaşır. Zira el-Âmidî, “*el-Muvâzene beyne şî’r Ebî Temmâm ve’l-Buhturî*”⁴⁷ adlı eserinde öncekilerden farklı olarak manaları, lafızları ve şiir konularını bir araya getiren ayrıntılarla desteklenmiş iyi düşünülp incelenmiş bir karşılaştırma gerçekleştirir.⁴⁸ Böylece iki farklı döneme ait iki farklı edebi metin incelenerek ortak, benzer ve farklılıkların ortaya konmaya çalışılmasıyla muvâzene türü çalışmalar modern karşılaştırmalı edebiyat yöntemine en yakın çalışmalar olacaktır.⁴⁹ Muhammed Ramazan el-Carbî, muvâzeneler için aynı dildeki edebi metin incelemelerinin dışına çıkmaması nedeniyle karşılaştırmalı edebiyat olarak adlandırılmasa da karşılaştırmalı edebiyatın onun gelişmiş hali olduğunu ifade eder.⁵⁰ Ancak gelişim serüveninin başlangıcında karşılaştırmalı edebiyatın işlevi “farklı dillerde yazılmış iki eseri konu, düşünce ya da biçim bakımından incelemek; ortak,

42 İbnu’l-Mu‘tez, *Resâ’il İbni’l-Mu‘tez fi’n-nakd ve’l-edeb ve’l-ictimâ*, Derleyen Muhammed ‘Abdumun‘im Hafâcî (Mısır: Şeriket mektebet ve matba‘at Mustafa el-Bâbânî el-Halebî ve evlâdihî bi-Mısır, 1946), 12-13.

43 Dayf, *Târihu’l-edebi’l-‘Arabî*, 5:303.

44 Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbâr Ebî Temmâm*, thk. Halîl Mahmûd Da’sâkir, Muhammed ‘Abde Ğarâm ve Nazîru’l-İslâm el-Hindî (y.y.: Da’sâkir vd. Matba‘at Iecneti’l-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, 1937).

45 Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ’=İrşâdu’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib*, thk. İhsân ‘Abbâs (Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1993), 2:746.

46 İbn Vekî‘ et-Tinnîsî, *el-Munsif li’s-sârik ve’l-masrûk minhu*, thk. ‘Omer Halife b. İdrîs (Bingazi: Câmî‘at Kâr Yûnus, 1994).

47 Ebu’l-Kâsım el-Hasan b. Bişr el-Âmidî, *el-Muvâzene beyne şî’r Ebî Temmâm ve’l-Buhturî*, thk. Ahmed Sakr-Abdullâh el-Mehârib (y.y.: Dâru’l-ma‘ârif, Mektebetu’l-Hâncî, 1994).

48 ‘Abbâs, *Târihu’n-nakdi’l-edebi ‘inde’l-‘Arab*, 147-157.

49 Djillali, “en-Nakdu’l-edebîyyi’l-mukaren fi’l-vatani’l-‘Arabî”, 21.

50 Muhammed Ramazan el-Carbî, *el-Edebu’l-mukâren*, (Malta: Menşûrât ELGA Falîtâ/Malta-Şeriket dâri’l-hudâ li’t-tibâ‘a ve’n-neşr-, t.y.), 63-64.

benzer ve farklı yanlarını tespit etmek, bu farklılığın nedenleri üzerine yorumlar getirmek”⁵¹ iken zamanla “farklı görüşleri savunanlar olmakla birlikte, genel kanaate göre karşılaştırmalı edebiyatın konusu, hem millî hem de milletlerarası nitelikte olabilir. Şöyle ki, yerli bir eseri yabancı bir eserle karşılaştırmak mümkün olduğu gibi, yerli bir eseri yine yerli ama farklı bir döneme ait başka bir eserle karşılaştırmak da mümkündür. Hatta aynı döneme veya aynı şaire/yazara ait iki eser de karşılaştırılabilir. Yeter ki aralarında karşılaştırma yapmaya elverişli bir ilişki (benzerlik ya da farklılık) bulunsun.”⁵² “Çünkü komparatistiğin esprisi, birden çok eseri çalışma konusu yapmakla bakış açısını genişletmektir.”⁵³ Buradan hareketle el-Âmidî öncesi eserlerin, bağımsız bir bilgi alanı olan edebi tenkit ile başka bir alan gibi kendine özgü özellikleri ve mekanizmaları olan karşılaştırmalı edebiyat arasında önemli bir adımı teşkil eden öncüler/hazırlayıcılar olduğu, el-Âmidî'nin eserinin ise karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları arasında değerlendirilebileceği ileri sürülebilir.

Vasâta Türü Eserler Dönemi

Eski ve yeninin temsilcileri olarak Ebû Temmâm ve el-Buhturî hakkındaki çatışmaları/ihtilafları ele alan çalışmalar el-Âmidî'in “*el-Muvâzene beyne şî'r Ebî Temmâm ve'l-Buhturî*” adlı eseriyle taçlandıktan sonra yerini el-Mütenebbî ile diğer şairler arasındaki çatışmaları/ihtilafları ele alan el-Kâdî el-Curcânî (ö. 1001)'nin “*el-Vasâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmihi*”⁵⁴ adlı eseri alır. el-Âmidî'nin “*el-Muvâzene beyne şî'r Ebî Temmâm ve'l-Buhturî*” başlıklı eseri nasıl Ebû Temmâm'ı destekleyen ve ona karşı olan birçok çalışma sonucunda kaleme alındıysa, el-Curcânî'nin “*el-Vasâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmihi*” başlıklı eseri de el-Mütenebbî'yi destekleyen ve ona karşı olan birçok çalışma sonucunda kaleme alınır.⁵⁵ Bu çalışmalar içerisinde kendisiyle bir araya da gelen çağdaşı İbn el-Muzeffar Ebû 'Alî el-Hâtimî⁵⁶ (ö. 998)'nin çalışmaları önemlidir. Öyle ki el-Hâtimî, birincisi “*er-Risâletü'l-muvaddaha fî zikri serikâti'l-Mutenebbî ve sâkit şî'rihi*”, ikincisi ise “*er-Risâle fîmâ vâfaka Aristo min şî'ri'l-Mutenebbî*” başlıklı iki risale kaleme alır. İlk risale el-Mütenebbî'nin şiirindeki sirkatları ve dil hatalarını

51 Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, 7.

52 Yavuz Bayram, “Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama,” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (2004), 72.

53 Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, 72.

54 el-Kâdî 'Alî b. 'Abdulazîz el-Curcânî, *el-Vasâta beyne'l-Mutenebbî ve husûmihi*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim ve 'Alî Muhammed el-Becâvî, 4. bsk. (y.y.: Matba'at 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâhu, 1966).

55 'Abbâs, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*, 252.

56 Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. bsk. (y.y.: Dâru'l-'ilm li'l-melâyin, 2002), 6:82.

ele alır. Ancak ikincisi iki farklı kültür arasındaki fikri paralellikleri ele alır. Bu kültürlerden biri el-Mütenebbî'nin temsil ettiği Arap kültürü, diğeri ise Aristo'nun temsil ettiği Yunan kültürüdür. 10. yüzyılda çevrilmiş Yunan kültürünün genel verilerine dayanarak gerçekleştirilen böyle bir çalışma, uygulamalı karşılaştırmalı edebiyata dair erken denemelerden sayılır. Yine el-Mütenebbî'nin de arkadaşı olan İbn Cinnî⁵⁷ (ö. 1002)'nin, el-Mütenebbî'nin divanına şerhi de önemlidir. Zira İbn Cinnî, rakiplerinin onu pek çok açıdan anlamadığına inanarak el-Mütenebbî'yi bin varakta karşılaştırmalar yaparak savunmaya çalışır. Bu minvalde gerçekleştirilen çalışmaların zirvesinde de el-Kâdî el-Curcânî (ö. 1001) tarafından “*el-Vasâta beyne 'l-Mütenebbî ve husûmihi*” adlı eser kaleme alınır. el-Curcânî'nin bu eserindeki en büyük ilke karşılaştırmadır. Adil, insafı ve objektif olmak isteyen el-Curcânî, bir şairin kusurlarını ve üstün olduğu yönleri açıkça ortaya koymadan önce onu ve şiirlerini şair ve şiir tarihi açısından karşılaştırır. Bu da el-Curcânî'nin “Mukâyese”yi temel aldığı karşılaştırma yönteminin el-Âmidî'nin “Muvâzene”yi temel aldığı karşılaştırma yönteminden daha nesnel ve gelişmiş bir uzantısı olduğunu ve dolayısıyla da özellikle uygulamalı alanda karşılaştırmalı edebiyata daha yakın bir öncü/hazırlayıcı olduğunu gösterir.⁵⁸

Yukarıda zikredilmeyen, İbn Tabâtabâ el-'Alevî (ö. 934)'nin “*İyâru 'şi 'r*”, İbn 'Abd Rabbihi (ö. 940)'nin “*el- 'İkdu 'l-ferîd*”, Kudâme b. Ca'fer (ö. 948)'in “*Nakdu 'ş-şi 'r*” ve “*Nakdu 'n-nesr*”, Ebû'l-Ferac el-İsfehânî (ö. 967)'nin “*el-Eğânî*” ve İbn Reşîk el-Kayravânî⁵⁹ (ö. 1064)'nin “*el- 'Umde fi mehâsini 'ş-şi 'r ve âdâbihi*”si ile 19. yüzyıla kadar kaleme alınacak daha birçok eserde edebi karşılaştırmalara rastlamak mümkündür. Ancak bütün bu çalışmalarda şairler arasındaki karşılaştırmalarda farklı yöntemler geliştirilmiş olsa da genellikle dil ve belagat dairesi içerisinde cüz'i olarak bir manaya karşılık gelen bir mana veya bir tasvirin karşısında bir tasvir veya bir beytin karşısında bir beyit ile sınırlı kalmaya devam eder. Cüz'den ziyade bütünsel bir karşılaştırma fikrini savunarak farklı yöntemlerle edebi karşılaştırma gerçekleştirenler arasında ise İbnu'l-Esîr el-Cezerî (ö. 1233) ve Hâzîm el-Kartâcennî (ö. 1285) sayılabilir. Zira İbnu'l-Esîr, birbirine yakın şiirlerde değil de konuları birbirinden uzak olanlar arasında karşılaştırmaların mutlak bir şekilde gerçekleştirilebileceği görüşünü savunur ve bu konuda kendine özgü istatistiksel bir yöntem takip eder. Manalardaki nicel verileri şair hakkında hüküm vermede bir ölçüt olarak kullanarak farklı dönemlerden şairleri karşılaştırırken bu yöntemi uygular. Hâzîm el-Kartâcennî ise karşılaştırma

57 ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 4/204.

58 'Abbâs, *Târîhu 'n-nakdi 'l-edebî 'inde 'l-'Arab*, 317.

59 Mehmet Akif Özdoğan, “Klasik Arap Edebiyatında Edebi Tenkit Ve İbn Raşîk Al-Kayravani'nin Edebi Tenkitteki Yeri” (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs, 2000).

sonucunda verilen hükmün kesin olmayıp takribi olduğu görüşünü savunacaktır. Zira ona göre hüküm verme şiirin şekil ve yöntem farklılığı; zaman ve mekân farklılığı ile şiiri söyleyenlerin durumunun farklılıkları gibi birçok veriye dayanmaktadır. Böylece artık birbirinden uzak konular, kasideler, divanlar hem nitel hem de nicel olarak karşılaştırılır hale gelir.⁶⁰

Osmanlı döneminde de klasik dönemdeki çalışmalara bağlı kalan yer yer kısa yer yer de detaylı gerekçeler içeren uzun muvazeneler gerçekleştirilmiştir. Bu muvazanelere; Şihâbüddin el-Hafâcî (ö. 1659)'nin "*Reyhânetü'l-elibbâ ve Zehretü'l-hayâtî'd-dünyâ*"sı ve Muhammed Halil el-Murâdî (ö. 1791)'nin "*Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karnî's-sânî'aşer*"i gibi **tarikh ve biyografi kitapları**; Ebü'z-Ziyâ Bedrüddîn Hasen el-Bûrînî (ö. 1615)'nin "*el-Bahrü'l-fâ'iz fi şerhi Dîvânî İbni'l-Fâriz*", Abdülganî en-Nâblusî (ö. 1731)'nin "*Keşfü's-sirri'l-ğâmid min şerhi Dîvânî İbni'l-Fâriz*", Ebü'l-Hayr Zeynüddîn Abdurrahmân es-Süveydî (ö. 1786)'nin "*en-Nefhatü'l-miskiyye fi'r-rihleti'l-Mekkiyye*", İbn Ma'sûm el-Medenî (ö. 1707)'nin "*Sülvatü'l-ğarîb ve üsvetü'l-edîb*"i ve İbrahim b. Abdurrahman el-Hıyârî (ö. 1672)'nin "*Tuhfetü'l-üdebâ ve selvetü'l-gurabâ*"sı gibi **edebi kitaplar**; Yusuf el-Bedî'î (ö. 1662)'nin "*es-Subhu'l-münbî'an haysiyyeti'l-Mütenebbî*", "*Hibetu'l-eyyâm fîmâ yete'allak bi Ebî Temmâm*" ve "*Evcu't-teharri'an haysiyyet Ebî'l-'Alâ el-Ma'arrî*"sı ve Ebu'l-Feth Abdurrahîm el-'Abbâsî (ö. 1556)'nin "*Me'ahidu't-tansîs'alâ şerh şevâhidi'l-talhîs*"i gibi **tenkit ve belagat kitapları**; Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1682)'nin "*Hizânetü'l-edeb ve lübbü'lübâbi lisâni'l-'Arab*" ve Şihâbüddin el-Hafâcî (ö. 1659)'nin "*Şerh durreti'l-ğavvâs fi evhâmi'l-havâs*"ı gibi **dil kitaplarında** dağınık şekilde rastlanmaktadır.⁶¹

Osmanlı döneminde dil ve belagat dairesindeki klasik edebi tenkit ölçütlerinin yanında kişisel zevke de dayalı hükümler verilerek aynı dilde yazılmış edebi metinler arasında gerçekleştirilen karşılaştırmalar 19. yüzyılda Batı ile temas sonucunda dil ve belagat dairesinden çıkarak farklı dillerde kaleme alınan edebi eserler arasında yoğunluk kazanır.⁶² Bununla beraber 20. yüzyılın ilk yarısına kadar edebi karşılaştırmalar Arap dünyasındaki üniversitelerin çoğunda belagat ve edebiyat dersleri içerisinde ele alınırdı. 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren belagat ve edebiyat dersleri yanında edebi tenkit dersleri içerisinde de ele alınmaya başlanan edebi karşılaştırmalar 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsız bir

60 Djillali, "en-Nakdu'l-edebîyyu'l-mukaren fi'l-vatani'l-'Arabî", 24.

61 Osmanlı dönemindeki edebi karşılaştırmalar için bkz. Daad Yunis Al Salem, "Cuhûdu'n-nukkâd fi'l-muvâzene beyne ş-şu'arâ' fi'l-'asri'l-'Osmânî", *Mecellet Cili'd-dirâsâti'l-edebîyye ve'l-fikriyye*, Merkez Cili'l-bahsi'l-'ilmî, 66 (2020), 47-63.

62 İbrahim Şaban, "19. Yüzyıl Arap Edebiyatında Karşılaştırmalı Edebiyatın Öncüleri", *Doğu Araştırmaları* 25 (2022), 33-51.

ders içerisinde ele alınmaya başlanmıştır.

Sonuç

Klasik Arap edebiyatındaki edebi ürün karşılaştırmalarının genel olarak ele alınmaya çalışıldığı bu çalışmada Araplar arasında ilk edebi karşılaştırmaların, edebiyatlarının ortaya çıktığı dönemle paralellik gösterdiği ve ilk edebi karşılaştırmaların da Cahiliye Dönemi'nde gerçekleştiği; ilk karşılaştırmaların kişisel zevke dayalı cüz'i değerlendirmeler sonucunda bazen gerekçe göstermeksizin yapıldığı; dil ve belagat çalışmaları ile çeviri hareketi sonucunda gelişme kaydedip farklı dillerde kaleme alınmış edebi ürünler arasında karşılaştırma yapıldığı; zamanla kişisel zevke dayalı cüz'i öznel değerlendirmelerin kendini gerekçeleri açıklanan daha nesnel estetik zevke dayalı küllî değerlendirmelere bıraktığı görülür. Ancak çok azı dışında genellikle bütün karşılaştırmaların aynı dildeki edebi ürünler üzerinden gerçekleştirildiği, farklı dillerdeki edebi ürünlerle gerçekleştirilenlerin de cüzî karşılaştırmalar olduğu gözlemlenmiştir. Bütün bunlardan klasik dönemde gerçekleştirilen edebi karşılaştırmalar için başlangıçta modern karşılaştırmalı edebiyat biliminin ortaya koyduğu yöntemlere çok uzak olsa da zamanla bu mesafenin neredeyse kapandığı, aradaki tek farkın farklı dilde gerçekleştirilmemesi olduğu ve son zamanlarda aynı dilde kaleme alınmış edebi ürünlerin de karşılaştırılabilmesi Abbasi dönemi ve sonrası dönemlerde belli bir yöntemle kaleme alınan muvazenelerin karşılaştırmalı edebiyat dairesi içerisinde telakki edilebileceği sonucuna varılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Kur'ân-ı Kerîm, Ahzâb 33/62.

'Abbâs, İhsân. *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1978.

Ahmed Mekkî, et-Tâhir. *Fi'l-edebî'l-mukaren dirâsât nazariyye ve tatbikiyye*. 3. Baskı. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1998.

Al Salem, Daad Yunis. "Cuhûdu'n-nukkâd fi'l-muvâzene beyne'-ş-ıu'arâ' fi'l-'asri'l-'Osmânî". *Mecellet Cili'd-dirâsâti'l-edebiyeye ve'l-fikriyye*, Merkez Cili'l-bahsi'l-'ilmî, 66 (2020): 47-63.

- Arnold, Matthew. *Letter to his sister; May 1848, cited in Siegbert Praver; Comparative Literary Studies: An Introduction*. Duckworth, 1973.
- Aytaç, Gürsel. *Karşılaştırmalı Edebiyat*. Ankara: Gündoğan, 1997.
- Bassnett, Susan. *el-Edebu'l-mukâren*. Çeviren Emîra Hasan Nuveyra. y.y.: el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, 1999.
- Bayram, Yavuz. "Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama." Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (2004): 69-93.
- Ceviz, Nurettin, Nevzat Hafis Yanık, Kenan Demirayak. *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Dayf, Şevkî. *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*. Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 1995.
- Djillali, Boumediene. "en-Nakdu'l-edebîyyi'l-mukâren fi'l-vatani'l-'Arabî", Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2008-2009.
- el-Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişr. *el-Muvâzene beyne şî'r Ebî Temmâm ve'l-Buhturî*. Tahkik eden Ahmed Sakr ve Abdullâh el-Mehârib. y.y.: Dâru'l-ma'ârif, Mektebetu'l-Hâncî, 1994.
- el-Asmâ'î. *Kitâbu Fuhûleti's-şu'arâ'*, Tahkik eden Charles C. Torrey. Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, 1971.
- el-Câhız, 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâr ve mektebetu'l-hilâl, h. 1433.
- el-Câhız, 'Amr b. Bahr. *el-Heyevân*, tahkik eden 'Abdusselâm Hârûn. Kâhire: 1938.
- el-Carbî, Muhammed Ramazan. *el-Edebu'l-mukâren*. Malta: Menşûrât ELGA Falitâ/Malta-Şeriket dâri'l-hudâ li't-tibâ'a ve'n-neşr-, t.y.
- el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm. *Tabakât fuhûli's-şu'arâ'*, Tahkik eden Mahmûd Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru'l-Medenî, t.y.
- el-Curcânî, el-Kâdî. *el-Vasâta beyne'l-Mutenebbî ve husûmihi*. y.y.: Matba'at 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve şurekâhu, 1966.
- el-Hâfacî, İbn Sinân. *Sırru'l-fesâha*, Tahkik eden 'Abdulmut'âl es-Sa'idî. Kahire: 1953, 66
- el-Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-udebâ'=İrşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. Tahkik eden İhsân 'Abbâs. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- el-Kayrevânî el-Ezdî, Ebû 'Alî el-Hasan b. Reşîk. *el-'Umde fî mehâsini's-şî'ri ve âdâbihi*. Tahkik eden Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd. y.y.: Dâru'l-cil, 1981.
- el-Kindî, İmrüülkays b. Hucr. *Divân İmrüülkays*. Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 2004.
- el-Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed. *Cemheret eş'âri'l-'Arab*, tahkik eden 'Alî Muhammed el-Becâvî. Mısır: Nahdat Mısır li'l-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', h. 1431.
- el-Merzubânî, Ebû 'Ubeydullâh b. Muhammed. *el-Muvaşşah fî me'âhizi'l-'ulemâ' 'alâ's-şu'arâ'*. y.y., h. 1431.
- Emîn, Ahmed. *en-Nakdu'l-edebî*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ. *Ahbâr Ebî Temmâm*, Tahkik eden Halîl Mahmûd 'Asâkir, Muhammed 'Abde Ğarâm ve Nazîru'l-İslâm el-Hindî. y.y.: Matba'at lecneti'l-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1937.
- es-Suyûtî, Celâluddîn. *Şerh şevâhidi'l-Muğnî*. Tahkik eden Ahmed Zâfir Kocân. y.y.: Lecnetu'l-turâsi'l-'Arabî, 1966.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 15. Baskı. y.y.: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.
- İbn 'Abd Rabbîhi, Ebû 'Omar Şihâbüddîn. *el-'İkdu'l-ferîd, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye*. Beyrut, h. 1404.

- İbn Kuteybe. *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ'*. Tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1967.
- İbn Ma'sûm, Ali b. Ahmed. *Envâru'r-rabî' fî envâ'i'l-bedî'*. y.y.: h. 1431. (el-Mektebetu's-şâmile)
- İbn Vekî' et-Tinnîsî, Ebû Muhammed el-Hasan. *el-Munsifli's-sârik ve'l-masrûk minhu*, tahkik eden 'Omer Halife b. İdrîs. Bingazi: Câmî'at Kâr Yûnus, 1994.
- İbnu'l-Mu'tez, Abdullah. *Resâ'il İbni'l-Mu'tez fî'n-nakd ve'l-edeb ve'l-ictimâ'*, Derleyen Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî. Mısır: Şeriket mektebet ve matba'at Mustafa el-Bâbânî el-Halebî ve evlâdihî bi-Mısır, 1946.
- Kılıçlı, Mustafa. *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Mansûr, Menâf. *Medhal ilâ'l-edebi'l-mukâren*, Beyrut: Menşûrât merkezi't-tevsik ve'l-buhûs, 1980.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*. Bağdat: Dâru's-şu'ûni's-sekâfiyyeti'l-'âmme, 1989.
- Özdoğan, Mehmet Akif, "Klasik Arap Edebiyatında Edebi Tenkit ve İbn Raşık Al-Kayravani'nin Edebi Tenkitteki Yeri" Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2000.
- Suçin, Mehmet Hakkı. *Yedi Askı Şiirleri (Muallakalar)*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020.
- Şaban, İbrahim. "19. Yüzyıl Arap Edebiyatında Karşılaştırmalı Edebiyatın Öncüleri". *Doğu Araştırmaları* 25 (2022): 33-51.
- Tekşan, Mesut. *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, İstanbul: Kriter, 2011.
- Tieghem, Paul Van. *Mukayeseli Edebiyat (La Litterature Comparee)*. Çeviren Yusuf Şerif Kılıçel. İstanbul: Büyüyen Ay, 2017.
- Wellek, Rene. *The Name and Nature of Comparative Literature Discriminations*. New Haven and London: Yale University Press, 1970.
- Yaltkaya, Şerafettin. *Yedi Askı*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Yılmaz, İbrahim., "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol" Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.

